

ИВАН ВАЗОВ НА ПРЕХОДА МЕЖДУ ДВЕ ЕПОХИ

Петър Динев

Дългогодишната писателска дейност на Вазов, продължила повече от половин век, поставя няколко важни въпроса за съотношението между творческия път на поета и развитието на новата българска литература.

Първият от тях засяга предела между възрожденска и следосвобожденска литература. Ако погледнем от позицията на цялостното историческо развитие, съвсем естествено е да отделим литературата на Възраждането от литературата след Освобождението — разчупването на оковите на петвековното чуждо робство и възкресяването на българската държава са такова изключително събитие в историческата съдба на българския народ, че то не може да не се отрази върху развитието на литературата. Тук трябва да се прибавят и дълбоките социално-икономически промени. Да си припомним определението на Ленин за двата основни периода в историческото развитие на XIX в. Поставяйки за предел годината на Парижката комуна, той пише: „Първата епоха, от Великата френска революция до Френско-пруската война, е епоха на подема на буржоазията, на нейната пълна победа. Това е възходящата линия на буржоазията, епохата на буржоазно-демократическите движения изобщо, на буржоазно-националните в частност, епоха на бързо разрушаване на преживелите себе си феодално-абсолютистски учреждения. Втората епоха е епоха на пълното господство и упадък на буржоазията, епоха на преход от прогресивната буржоазия към реакционния и най-реакционния финансов капитал. Това е епоха на подготовката и бавното събиране на силите на новите класи, на съвременната демократия.“¹

Това определение важи и за периодизацията на българското историческо развитие, като, от една страна, се държи сметка за преплитането на капиталистическото развитие с преживелици на феодализма в страните на Централна и Югоизточна Европа, а, от друга — за Руско-турската война от 1877—1878 г. и Освобождението, които за България представят границата между двете епохи. Без да се покриват напълно, най-общо историческата периодизация определя и периодизацията на литературното развитие.

На пръв поглед литературните факти напълно подкрепят тази периодизация — с Освобождението се завършва делото на най-значителните представители на нашата възрожденска литература: Г. С. Раковски умира в 1867 г., Ботев — в 1876, Л. Каравелов — в 1879, Д. Войников, Р. Жинзифов и Н. Бончев — в 1878; фактически е завършено литературното развитие на П. Р. Славейков, В. Друмев, Ил. Р. Блъсков, Н. Козлев, Гр. Пърличев, при все че някои продъл-

¹ В. И. Ленин. Полное собрание сочинений. Т. 41, с. 16—17; вж. История зарубежной литературы конца XIX — начала XX века (1871—1917). М., 1968. с. 4.

жават да пишат и след Освобождението. От друга страна, не може да не се отбележи, че в първите две десетилетия на новоосвободената българска държава се явява ново писателско поколение: К. Величков, Ст. Михайловски, Зах. Стоянов, А. Константинов, Т. Г. Влайков, Д. Благоев, д-р К. Кръстев, А. Страшимиров, Пенчо Славейков, Мих. Георгиев и др. (наистина първите двама правят ранните си творчески опити през 70-те години, но те са съвсем плахи и са без значение за общото литературно развитие).

Единственото явление — и изключение, което трудно се вмести в очертаната периодизация — е Иван Вазов. Той преживява Освобождението като творчески деен писател и продължава да твори още четири десетилетия. Трудността иде от обстоятелството, че до Освобождението Вазов има значителна литературна дейност, участва активно в литературния печат, издава три стихотворни книги („Пряпорец и гусла“, „Тъгите на България“, „Избавление“); към тях трябва да се прибави и „Майска китка“: макар и издадена в 1880 г., тя съдържа стихотворения, писани през 70-те години. С цялото си доосвободенско творчество Вазов се очертава като типичен „възрожденски“ поет, най-плътното е свързан с традициите на нашата възрожденска литература — от Раковски и Чинтулов до Каравелов и Ботев. Ако го сравним с двамата най-видни представители на българската поезия през този период — Хр. Ботев и П. Р. Славейков, веднага проличава органическата му близост с тях. По поетически тип Вазов е повече сходен със Славейков. Той е поет с по-разностранна творческа чувствителност (от интимната любовна изповед и поетическото общуване с природата до патриотичния патос и революционния химн), докато поезията на Ботев е изцяло идейно и политически целеустремена, способна на своеобразен художествен „аскетизъм“, обречена на революцията (затова стихотворението „Ней“ звучи като изключение и обърква Ботевите изследователи).¹ Вазов се отнася с дълбоко уважение към творчеството на Славейков, чете го „с наслада“ и се учи от него, нарича го „мой високо почитан учител в поезията“², при все че не е много щастлив с личните си срещи с големия възрожденски поет: през 70-те години Вазов, вече автор на „Борът“, посещава Славейков в Цариград и го моли да прочете ръкописа на поемата „Видул“, но Славейков отказва — бил претрупан с много работа.³ при втората среща в София през 1880 г. Славейков го попарва с думите: „Четох вашата „Грамада“. Това е последният проблясък на един угасяващ поет“⁴; не по-щастливи са и контактите между двамата в Пловдив, в Източна Румелия. Но това не пречи на Вазов да изрази възторжената си оценка за П. Р. Славейков, за поезията му, за поетическия му език в речта по време на първия си юбилей в 1895 г. Литературоведският анализ лесно може да посочи вътрешните връзки между Славейковата и Вазовата поезия — както в любовната, така и в гражданската лирика.

С Ботев Вазов се е познавал лично и в Галац е другарувал с него; характеристиката, която му дава в спомените си „Неотдавна“, е извънредно ценна. Вазов е изпитал през 70-те години известно влияние от Ботев — както от личността, така и от поезията му. За това свидетелствуват личните признания на Вазов, патриотично-революционните му стихотворения в навечерието на Априлското въстание и по време на въстанието (най-яркият пример е „Новонагласената гусла“, където зависимостта от Ботевото „До моето първо либе“ е явна). Вазов заявява пред проф. Ив. Д. Шишманов: „Под влиянието на новите революционни идеи и на книжката с Ботьовите и Стамболови стихотворения аз почнах да пиша по

¹ Добре изтъкна тази особеност на Ботевото поетическо творчество Ат. Далчев, сравнявайки го с поезията на Петюфи.

² Ив. Вазов. Събрани съчинения. Т. XIX. 1957, с. 208.

³ Пак там, с. 80.

⁴ Пак там, с. 208.

това време бунтовнически песни, по-голямата част от които излязоха после в „Пряпорец и гусла“.¹ Идейната близост се подсилва и от практическата дейност на Вазов: дружбата му с хъшовете в Браила, участието му в подготовката на Априлското въстание (в Сопот), членуването в Централното благотворително общество (продължение на Букурещкия революционен комитет).

Няма да бъде правилно поетическото дело на Вазов до Освобождението да се определя само с оглед на връзките му с поезията на Славейков и Ботев; Вазов не е техен епигон, а оригинален поет, със свой творчески облик, със собствени художествени търсения. Три основни теми, три тематични центъра, които определят и характера на трите му стихотворни книги, са залегнали в неговото поетическо творчество до Освобождението: Априлското въстание — като върховно напрежение в националноосвободителната борба, тежките народни страдания след потушаване на въстанието, Освободителната война и Освобождението. Никой друг поет-съвременник не е изобразил и възпял така широко, с толкова искрено вълнение и патриотичен патос тези големи исторически събития в живота на българския народ. Достатъчно е да се посочат само няколко момента, за да се усети широтата на поетическия замисъл на Вазов: поетическият манифест „Новонагласената гусла“, химните на въстанието „Панагюрските въстаници“, „Пряпорец“, „Свобода или смърт“, апологията на героизма в „Радецки“, „Бунтът“, „Каблешкову“, патриотичните алюзии и пориви в „Борът“, „Де е България“, „Топът заехтя“, „На България“, протестът срещу безразличието на Европа и жестокостта на поробителите в „Към Европа“, „Триумфът на турчина“, „Дизраели“, „Векът“, образът на Русия и руския народ в „Русия“, „Здравствуйте, братушки“, „Разходка до Баняса“, „Царят в Свищов“, „Царят в Бяла“, „Падна Плевен“ и др. В тези стихотворения се сливат патриотизъм и хуманизъм — едно от най-големите идейно-творчески завоевания, до които достига Вазов.

Хуманизмът на Вазов извира от дълбоките традиции на нашето възраждане, което по самата си същност се явява борба за човека и за човешката личност, но видени не философски — абстрактно, а в тяхната определена историческа съдба — като едно общество, подложено на вековно робско унищожение, като един народ, който възкръсва, за да се бори и извоюва своята свобода. Възрожденският проблем за освобождаване и еманципация на личността се превръща в проблем за свобода и прогреса на един цял народ. Вазов разкрива този проблем по един удивителен начин и с поетически форми и средства, които говорят и за таланта на поета, и за безспорния напредък на нашата предиосвободителна поезия. Към това трябва да се прибавят цяла редица стихотворения, които не влизат в отбелязаните три книги („Пряпорец и гусла“, „Тъгите на България“ и „Избавление“), но съдържат размисли и наблюдения на поета в България и в чужбина; а също и любовната лирика в „Майска китка“ — повечето сантиментална, отколкото романтична, но все пак представлява изблик на виталните сили на едно общество, което навлиза в опиянението на ренесансовата си младост. Още нещо трябва да се отбележи: за изграждане на поетическата личност на Вазов изиграват роля не само националната литературна и фолклорна традиция, голямата руска литература, с която Вазов се сближава още в юношеските си години, но и френската поезия (особено Юго, Беранже и Парни), чрез която поетът внася нов нюанс в българската предиосвободителна литература.

При все че до Освобождението Вазов разкрива само една страна от своя поетически талант — лирическата (прозаика и драматурга ще видим по-късно), той се оформя като поет със завършена физиономия и ако тук беше спрял неговият творчески или жизнен път, с пълно основание Вазов щеше да се включи

¹ Ив. Д. Шишманов. Ив. Вазов. Спомени и документи. С., 1930. с. 46.

в историята на нашата литература на Възраждането като един от нейните най-ярки представители — наред с П. Р. Славейков, Каравелов и Ботев.

Но Вазов имаше щастливата съдба да прекрачи прага на Освобождението и да влезе дейно в следващия период от развитието на българската литература. Как се прояви през този период? Ако го проследим в първото десетилетие след Освобождението, ще констатираме най-напред поетическата му активност: пет стихосбирки — „Гусла“ (1881), „Поля и гори“ (1884), „Италия“ (1884), „Сливница“ (1886), „Звукове“ (1893; огромната част от стихотворенията са писани през 80-те години). Това е забележителен изблик на поетическа енергия. Но Вазов разширява творческите си интереси: обнародва поеми („Грамада“, „Видул“, „Моята съседка Гмитра“, „Зихра“, „Загорка“, „В царството на самодивите“), драми („Господин Мортагон“, „Михалаки чорбаджи“, „Руска“), пътеписи („Един кът от Стара планина“, „Костенец“, „Разходка до Искър“ и др.), спомени („Неотдавна“), публицистични статии и рецензии в „Наука“, „Български глас“ и другаде; пише стихове за деца, прави многобройни поетически преводи (особено за „Българска христоматия“). Все по това време Вазов разкрива друга блестяща страна на своето дарование — прозаика в повестите „Чичовци“, „Немили-недраги“ и „Митрофан“, в цяла редица разкази — „Хаджи Ахил“, „Подпоручик Вълко“, „Един бѣдни вечер в Пирин планина“, „Дядо Нистор“, „Из кривините“, „Цончовата мъст“ и др., романа „Под игото“.

Ясно е, че в първото десетилетие след Освобождението Вазовото творчество придобива нови мащаби както в жанрово, така и в тематично отношение, почва да се очертава обликът на големия национален писател. Писателят по-често се замисля върху предназначението на изкуството, все повече спира погледа си върху смисъла на човешкия живот. Започват разочарованията от новата действителност с разрастващите се партизански страсти, с упадък на морала, с алчността и бруталността на капиталистическата система, с бездушието и кариеризма на бюрократизиралата се интелигенция. Вазов посвещава цяла редица стихотворения на моралното разгнание и апатията, създава ядовити сатири, пише хумористични диалози. Това е новата тема на неговата поезия. Той развива още една голяма тема — природата („На Ком“, „Към природата“, „Родопите“, „В лоното на Рила“ и др.); откликва с отделна книга — „Сливница“ — на Сръбско-българската война, за да възпее героизма на обикновения войник. Безспорно, всичко това представя ново богатство в личното развитие на писателя и в развитието на българската литература.

Но и през този период най-високите завоевания на Вазов си остават творбите, посветени на големите събития и герои на Възраждането. Вазов се връща към демократичните и патриотичните идеали на Възраждането, за да ги противопостави на разложението, настъпило веднага след Освобождението. Така се раждат „Епопея на забравените“, „Чичовци“, „Немили-недраги“ и „Под игото“, огледало и възхвала на великата възрожденска епоха. Изхождайки от тях, можем ли да говорим за нов период в развитието на Вазов? Нямаме ли по същество само продължение на Вазовия творчески път от 70-те години и на големите хуманистични традиции на възрожденската литература? Поставям този въпрос, без да имам възможност да се мотивирам по-обширно, защото той засяга периодизацията на новата българска литература. Макар и обусловена от общите исторически закономерности, историята на литературата има и свои собствени закони на развитие, с относителна самостоятелност. Поради това границите на периодите на литературното развитие не се покриват винаги и напълно с общата историческа периодизация. Струва ми се, такъв е случаят с първото десетилетие след Освобождението — в литературно отношение то принадлежи на възрожденската епоха. Това показва не само творчеството на Вазов, но и творчеството на най-изтъкнатите му съвременни писатели — К. Величков и Зах. Стоянов.

В същност творчеството на Вазов от осемдесетте години и „Записките по българските въстания“ на Зах. Стоянов са не начало, а блестящ завършек в историята на българската литература. Може би в бъдеще ще се наложи да заменим названието „възрожденска литература“ с термин по-подходящ и по-точен от литературоведско гледище. Новият следвъзрожденски период започва от 90-те години; той е обусловен от онези обществено-политически явления, за които говори Ленин, и се свързва по основните си белези с новото литературно движение в Европа в края на XIX и началото на XX в., като, разбира се, се държи сметка за националното своеобразие на нашата литература. Този период се характеризира с народническата литература и критическия реализъм, със създаването на марксистическата критика и първите стъпки на пролетарската литература, със силното течение за обновяване, модернизирание и европеизирание на българската литература. Начело на тези три течения стоят значителни писатели: Ал. Константинов, Т. Г. Влайков, А. Страшимиров и Елин Пелин; Д. Благоев; Пенчо Славейков, д-р К. Кръстев, П. Ю. Тодоров и П. К. Яворов.

Какво е отношението на Вазов към тези нови явления? Това е вторият въпрос, на който искам да се спра. Ще бъде погрешно, ако опростим нещата и дадем бърз и схематичен отговор. Действително, Вазов като че ли е написал до този период най-значителното, най-ценното в своето творческо дело и е завършил историческата си мисия в българската литература. Това не значи, че се е самоизключил от литературния процес. Такова твърдение не отговаря на фактите. Вазов не само продължава да бъде активен творчески, но тъкмо през 90-те години и началото на века пише своите разкази и комедии от съвременния живот, образци на критическия реализъм, които съвсем естествено се включват в едно от основните течения на периода („Пейзаж“, „Василица“, „Една загубена вечер“, „Кардашев на лов“, „Изпросила“, „Обикновена история“, „Саво“, „Сладкодумен гост на държавната трапеза“, „Кандидат за хамама“, „Травиата“, „Тъмен герой“, „Службогонци“, „Вестник ли?“ и др.); не е чужд и на някои народнически тенденции („Казаларската царица“). Макар че от своите политически позиции Вазов се отнася критично към социализма, редица негови поетически творби са социално заострени и Г. Бакалов ги включва в своите социалистически антологии. Вазов допуска и новаторските художествени търсения; в известния предговор на „Легенди при Царевец“ от 1910 г. той заявява, че стремежът на младите поети „да дирят нови пътища и нови форми за мисълта си“ е напълно законен.¹

Трябва да се вземе пред вид още едно обстоятелство: богатството на Вазовото творчество, което му позволява да играе ролята на преход между периода до 90-те години и периода след 90-те години. Още в „Гусла“, „Италия“, „Поля и гори“ и „Звукове“ Вазов разширява границите на своя художествен свят извън сферата на националното, засяга общочовешки теми, зарейва погледа си в пейзажите на Италия и Швейцария, вслушва се в гласовете на Гьоте и В. Юго, Байрон и Шилер, Алфред дьо Мюсе, Хайне и Леопарди. По този начин, при все че отрича напускането на патриотичното и националното, Вазов до известна степен подготвя откриването на общочовешкото и интернационалното от следващото писателско поколение.

Неговото веруване в това отношение е съвсем категорично. В едно интервю през 1905 г. той заявява: „Нашата литература до преди Освобождението беше чисто националистическа. Днес се радваме на свободния живот, но тя пак трябва да бъде преимуществено националистическа, в широкия смисъл на думата. Нейната възпитателна роля още не е свършена. Аз я разбирам националистическа, че тя трябва да отражава в себе си народната душа, нашите идеали, нашите

¹ Ив. Вазов. Събрани съчинения. Т. IV. 1956, с. 259.

задачи, поставени от живота, да действа облагородително върху умовете и сърцата, да вдъхва чувство на любов към дълга, към труда, към честта, скромни добродетели, чрез които само може един народ да напредва и да гони по-честито бъдеще.“¹

В предговора към „Легенди при Царевец“ Вазов повтаря същите мисли: „Светът на поета е велик, безпределен, за крилатата му мисъл няма граница. Той има право да черпи вдъхновение от всичките области, от всичките времена. Важното е да пише с вдъхновение и да обладава талант. А при тях важното е още — за българския поет — да бъде син на своя народ и на своето време, па било че се втурва в миналото, било че се лутва из талазите на съвременния живот, било че си избира общочеловешки теми, и с писането си да засегне която и да е струна от народната душа, да я направи да кънти от всяко чувство, радост и копнеж, той да бъде отзив от нейните.“²

В цялата си художествена практика до края на живота си Вазов се стреми да осъществява това естетическо изискване, продължавайки да насочва вниманието си към красотата на българската природа и родина, към българската история, към своето детство и младост, към родното си място, към възрожденски образи, където вижда първоизвора на своя патриотизъм и хуманизъм („Люлека ми замислиса“). Дори възпявайки войните — с екзалтация, която днес не можем да приемем, Вазов живее с илюзиите, че в тях се възплъщават изконни исторически тежнения, че се осъществява народната душа.

В тъй наречената млада поезия и модерна литература той вижда само декадентство и епигонство. Той е прав, когато в някои прояви на модерното открива изневяра на големите обществени задачи на изкуството, отчуждаване на поезията от обкръжаващия я реален свят. Но неговото отрицание отива много далеч, когато атакува цялата чужда модерна, т. е. съвременна литература — литературата от края на XIX и началото на XX в. В 1905 г. заявява: „Ибсен, Хауптман, Горки, Чехов са добри, но те са добри и понятни у дома си; за нас са чужди, малко понятни и ненужни.“ Петнадесет години по-късно, през януари 1921 г. в писмото си до „Развигор“ повтаря тази атака: „Имам само един укор да направя на Народния театър: защо той ни дава пиеси като; „Мъртвешкият танц“, „Адам, Ева и змията“, „В ноктите на живота“ и други подобни символически дивотии — извинете за изражението! Кому са нужни те? Кой разбира тия мъгливи шаради?“... „Нам е нужно нещо здраво, човешко, действително художествено. Поврата тези чужди пиеси!“³

Свършено ясно е, че Вазов е чужд на новите явления в литературата; извършила се е смяна на поколения, родила се е нова естетика, нова поетика. Борбата се ожесточава и с лични акценти, когато се изправят един срещу друг писатели: от едната страна Вазов, от другата д-р Кръстев и Пенчо Славейков. Тук няма да проследявам тези отношения — те започват с приятелство и творческа търпимост (Кръстев пише похвали за поезията на Вазов, Вазов се изказва положително за Славейковите стихове). Не мога да не изтъкна обаче безогледната жестокост на „младите“ (да си спомним саркастичните и обидни оценки на П. Славейков за Вазов в „На Острова на блажените“, „Българската поезия вчера и сега“, „Един стар герой“ и т. н.). Вазов страда от това ожесточение, но остава докрай верен на своите естетически позиции.

¹ Ив. Вазов. Събрани съчинения. Т. XIX, 1957, с. 271; думата „националистическа“ тук означава национална, народностна.

² Пак там. Т. IV, с. 257—258.

³ Ив. Вазов. Събрани съчинения. Т. XX, с. 493.

Пенчо Славейков отстоява своите; той ги изразява многократно. Когато пише за П. Ю. Тодоров, озаглавява статията си „Блянове на модерен поет“, нарича го „поет на модерната душа“, „модерен романтик“, който живее с „предчувствие за новото“. Славейков търси „духът на модерната литература, която вади наяве идеала на нашето време, идеал, проповядван от Достоевски, Толстой, Ибсен и техните последователи: нравственото възраждане на човека. Идеалът на идеалите. Защото само нравствената личност и нейните дела са изгода за човечеството.“¹ Когато говори за „Пушкин като национален поет“, Славейков отново посочва: „Онова, което се нарича „модерно“, изхожда от руската литература — Ибсен, Бьорнсон и т. н.“²

Верният приятел на Вазов, проф. Ив. Д. Шишманов, се намесва в спора, за да засвидетелствува още веднъж дълбокото си уважение към таланта и делото на поета, но също така и да изрази позицията на литературния историк. Той пише до Вазов от Цюрих, 2. I. 1909 г.:

„Откато те знам като човек и поет, аз съм те дълбоко уважавал и обичал. Вземам съм най-живо участие в твоята съдба и съм намирал истинска наслада в своя култ към тебе. Никога не съм ти изневерявал, не съм се и колебал в оценката на твоя талант. Не съм те издигал днес в небесата, за да те низвергна утре в преизподнята. Днес гений — утре бездарност! Днес равен с Данте — утре подолу от Семков! Аз и днес, като вчера и преди година, и преди десетки години — ценя в тебе най-силния изразител на българската народна душа в художествената литература. Хистеричните викове на самозвани гръмвержци и завистливи пигмеи никога не са могли да забъркат моето съждение.“

Но аз не съм съглеждал нищо неестествено или вредно в борбата на „младите“ против „старите“. Няма какво да се прави, драги Вазов. Това е един общ закон в литературното развитие и залог за всяка еволюция: младите поколения са винаги в опозиция към непосредствено предшестващите, ако и да стоят на техните плещи. Така е било (вземим историята на която щеш литература!) — така ще си остане вечно. Даже Шекспир, Данте, Гете, Шилер не са били винаги всеобщо признати. Имало е епохи, когато тяхната слава е била бурно оспорвана. Тъй е! И литературните поколения се борят за съществуване.“³

Тук няма да решавам спора между Вазов и Пенчо Славейков, нито ще се спирам на същността на направлението, което представя Пенчо Славейков със своите другари от сп. „Мисъл“; няма да разгледам и термина „модерна литература“, който нашата наука все още се противи да приеме без традиционно отрицателна характеристика. Искам само да подчертая, че Вазов присъствува в българската литература и в периода, който е дошъл да отрече и смени неговата естетика и неговото поколение. При това присъствува осезателно, защото се бори и теоретически, и в художествената си практика. Така Вазов стига до двадесетте години на XX в., когато започва друг период в историята на литературата, а в историческото развитие на българския народ се подготвя решителният шурм срещу капиталистическия строй и в далечината проблясва изгревът на социалистическата революция.

Съдбата довежда Вазов пред прага на нова литературна ера, означавана с бързото развитие на пролетарско-революционната литература и с творчеството на забележителни писатели-хуманисти. Бих искал да потърся връзката на Вазов с новото литературно движение в 20-те години — и това е третият въпрос, на който ще се спра. Без съмнение, не става дума да се търсят преки връзки на Вазов с литературата, възникнала след Октомврийската революция. Но искам

¹ Пенчо Славейков. Събрани съчинения. Т. V, 1959, с. 65.

² Пак там, с. 129.

³ Ив. Д. Шишманов. Студии, рецензии, спомени, писма. С., 1969. с. 573—574.

да припомня един малко познат факт: съветите, които проф. Ив. Шишманов дава на Вазов след неговия юбилей. В писмо от Берн от 12. XII. 1920 г. Шишманов настоява Вазов да предприеме пътуване в Европа — за да се освежи и да намери сили за ново творчество: „Аз не гледам на последния ти юбилей като на един вид триумфално погребение. Талантът има няколко младости, няколко пубертета“. . . „Но за новия пубертет се искат по-широки кръгозори от ония, които ти дава България, особено в последните години. Ти, който се възхищаваш толкова от В. Хюго, трябва да нагласиш като него лирата си и за други акорди, по-общочовешки — за всемирна любов, за братство и хуманност. Докажи на своите „приятели“, комунистите, че и ти умееш да страдаш с унижените и оскърбените, че твоето сърце е чувствително за тяхната мизерия и техните болки, че певецът на „Не се гаси туй, що не гасне“ не е бил никога поет само на една класа (буржоазията) и че който умее с такъв свещен патос да възпява труда изобщо, не може да не благоговее и пред труда на индустриалния работник. . . Ето какво очаквам аз от едно твое по-дълго пребиваване в Европа, в Италия или Франция. Досега ти си бил предимно национален поет. Аз се надявам да те видя още и певец на общоевропейските идеали и копнежи.“¹

Вазов не успява да се възползува от съвета на Шишманов и не се превръща в социален и работнически поет. Но ще си позволя да изкажа едно парадоксално мнение: с блестящото развитие на пролетарско-революционното начало в нашата литература в лицето на Хр. Смирненски, с появата на Хр. Смирненски Вазов спечелва най-голямата си победа — победа не само в спора с кръга „Мисъл“, но победа на цялото си творческо дело. Смирненски върна гражданския и революционния патос на българската литература — възрожденския патос, ботевско-вазовския патос. Върху друга идейна плоскост, върху друга качествена основа, в друга историческа епоха, в друга национална и международна обстановка — след една тежка национална катастрофа и в зарята на една велика революция — Смирненски продължи поетическите традиции на Вазов. Тези традиции започнаха с „Русия“, „Здравейте, братушки“, и „Топът заехтя“ на Вазов, за да възкръснат в „Червените ескадрони“, „Северно сияние“ и „Москва“ на Смирненски и да се превърнат в основна сфера и интонация на българската революционна поезия през следващите драматични десетилетия.

Разбира се, Вазов не съзнаваше тази победа, но тя е победа реална.

Тук в същност се касае за едно извънредно интересно явление в историята на литературата: създаване на близки и подобни модели литература в различни исторически периоди. Теоретическата страна на това явление заслужава специално изследване, но също така важно е и конкретното изследване на литературно-историческите епохи, за да може правилно да бъде обяснено неговото възникване.

В началото на своята статия казах, че ще разгледам делото на Вазов на прехода между две епохи. Време е да се дообясня: става дума не само за възрожденската епоха и следващата непосредно след нея епоха на освободената българска държава. Вазов присъствува в нашата литература и в съзнанието на нашия народ на прехода на два литературни периода, но и на прехода на два исторически прелома: осъществяването на националното освобождение и изгрева на социалистическата революция. Голямото литературно дело на Вазов премина през тях безсмъртно. Вазов бе съвременник на народните надежди и народните страдания в навечерието на Освобождението, но той е и наш съвременник, съвременник на нашата епоха. Той бе имал нравствената смелост и поетическото самосъзнание в началото на нашия век (1913) да пише:

¹ Ив. Д. Шишманов. Цит. кн., с. 584.

И аз на своя ред ще се замина,
трева и мен ще расне над прахът;
един ще жали, друг ще ме проклина,
но моите песни-все ще се четат.

— — —

Те жив са отклик на духа народни,
а той не мре, и дор сърца гуптят
от скръб и радост в нашия край свободни,
и моите песни-все ще се четат.

Днес можем да потвърдим, че пророчеството на поета се изпълни.